

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - Şərqdə ilk parlamentli respublika

Bu gün Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ideyaları ilə inkişaf edən Azərbaycan qədim və dərin dövlətçilik tarixinə malikdir. Bu bir həqiqətdir ki, tarixin hər bir dönəmində Azərbaycan fəxr edə biləcəyi bir dövlətə və dövlətçilik ənənəsinə malik olub. Bu şanlı, öyünüləcək tarixi dövəmlərdən biri də 1918-1920-ci illərdə cəmi 23 ay yaşayan, bununla belə, Şərqi ilk demokratik ölkəsi kimi tarixə düşən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu zaman kəsiyidir. Məhz ulu öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, XX əsrin sonunda ikinci dəfə müstəqil olmaq şansı əldə edən Azərbaycanın qurduğu dövlət 1918-ci ildə yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir.

Cənubi Qafqaz regionu, xüsusilə də Azərbaycan hər zaman öz strateji yerləşimi, münbit şəraiti, o cümlədən, sərvətləri ilə işğalçı ölkələrin diqqət mərkəzində olub. Bunun nəticəsidir ki, tarixin hər məqamında vətənimizə göz dikən, işğal etmək arzusunda olan müstəmləkəçilər tapılıb. Bəşəriyyət tarixinin ən dəhşətli və ən qanlı hərbi-feodal müstəmləkə rejimlərindən sayılan çar Rusiyası da Azərbaycanı əsarətdə saxlamaq üçün daim mübarizə aparıb. Əsarət altına salınan türk-müsəlman xalqlarının milli mənlik şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridən çar Rusiyası Cənubi Qafqazı bu siyasətin ən dəhşətli qanlı qırğın meydanına çevirmək, orada sadəcə kütlədən ibarət bir toplum yaratmaq istəyirdi. Bunun üçün isə insanları fiziki tərəflə yanaşı, mənəvi cəhətdən də məhv etmək lazım gəlirdi.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycanın öndə gedən simaları ölkəsinin, vətəndaşlarının maariflənməsinə, inkişaf etməsinə yardım etmək istəyirdi. Məsələn, XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyası dərin hərbi-siyasi və iqtisadi böhrandan xilas olmaq üçün islahatlar dövrünə qədəm qoyduqda böyük xeyriyyəçi H.Z. Tağıyev tərəfindən himayə olunan Azərbaycan ziyalıları 1905-ci ildən imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmağa, yerli idarəçiliyə və məhkəmə orqanlarında fəaliyyətə cəlb edilməyə imkan qazanırdı. Bu mənada görkəmli hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şəmsi Əsədullayev, Əhməd bəy Ağayev, Ədil xan Ziyadxanov, Əli bəy Hüseynzadə və bir çox digər milli ruhlu Azərbaycan ziyalıları bu hərəkətin önündə gedirdilər. Bu, ziyalılardan bir neçəsi - Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Tağı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov 1906-cı ildə Rusiyanın ilk parlamentinə-I Dövlət Dumasına deputat seçildilər. Bu o dövr üçün olduqca mühüm bir hadisə sayılırdı. Rusiya Dövlət Dumasının ən böyük fraksiyalarından birinə-Müsəlman fraksiyasına sədrlik edən Əlimərdan bəy Topçubaşov Duma tribunəsindən imperiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi milli qırğın siyasətinə, xalqımıza qarşı yol verilən ayrı-seçkiliyə, köçürmə siyasətinə, bütöv bir xalqın hüquqsuzluğuna, kölə halına salınmasına etirazını bildirmişdi. Bu isə Ə. Topçubaşovun yalnız Azərbaycan tərəfindən deyil, bütün Rusiya müsəlmanları tərəfindən müdafiə olunmasına şərait yaradırdı.

II Dövlət Dumasının üzvləri Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasmməmmədov, Mustafa Mahmudov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və Zeynal Zeynalov da, öz sələfləri kimi, çarizmin bütün sahələrdə, o cümlədən, dövlət idarəçiliyində yeritdiyi milli və dini ayrı-seçkilik siyasətinə kəskin etirazlarını bildirirdilər. Azərbaycanlı deputatların bütün Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin hüquqsuzluğuna qarşı kəskin çıxışları və bunun güclü oyadıcı təsirinin çarizmi vahiməyə salması, I və II Dövlət Dumalarının buraxılmasında az rol oynamamışdı. Məhz bu səbəbdən, III Dumaya seçkilər zamanı türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı Mərkəzi Asiya, Sibir və digər regionlar seçki hüququndan məhrum edildi və Bakıya öz nümayəndəsini irəli sürmək hüququ verilmədi. Həmin səbəbə görə də, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, III Dövlət Dumasında bütün Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisini yalnız bir deputat - Xəlil bəy Xasmməmmədov təmsil edirdi. IV Dövlət Dumasında isə bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının yeganə nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərov idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında, ümumiyyətlə, azadlıq məfkurəsinin geniş yayılmasında bu deputatların böyük rolu oldu.

I Dünya müharibəsinin gedişində “xalqlar həbsxanası” sayılan Rusiya imperiyasının dağılması üçün real tarixi şərait yarandı. Həm qədim dövlətçilik ənənələrinə, həm də ən müasir idarəçilik mədəniyyətinə yiyələndiyi üçün müstəqil dövlət halında yaşamağa hazır Azərbaycanda da istiqlaliliyyətlə bağlı fəaliyyətə başlandı. Azərbaycan ziyalılarının mühüm bir hissəsi, o cümlədən, Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla peşəkar hüquqşünaslar Rusiyanın Dövlət Dumalarında zəngin parlamentçilik təcrübəsi qazanmışdılar. Onlar nifrət etdikləri və qəddar milli müstəmləkə zülmünün hökmlərini etdiyi Rusiya mütləqiyyətindən tamamilə fərqlənən, bütün hüquq və azadlıqların təmin olunduğu ən demokratik respublika sistemi yaratmağa hazır idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin demokratik dövlət yaratmaq ideyaları onların hələ Rusiya Dövlət Dumalarında fəaliyyət göstərdikləri dövrdə formalaşmışdı. Buna görə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentli respublika kimi formalaşması tarixi reallıqdan doğurdu.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada Romanovlar mütləqiyyətinin devrilməsi ilə başlanan proses müəyyən mərhələlərdən keçməli oldu. Hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın İdarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı, amma Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrındakı hakimiyyət çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə, Zaqafqaziya Parlamentini yaratdılar. Zaqafqaziya Seymində Müsəlman

Fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanı, habelə bütün Cənubi Qafqazın 1 milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsinə qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyası, faktiki olaraq, Zaqafqaziya Müsəlman Şurası, daha doğrusu, Zaqafqaziya Müsəlman Parlamenti funksiyasını yerinə yetirirdi. Zaqafqaziya Seyminin ən aktiv üzvləri olan Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Bununla belə, istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində kəskin milli mənafe ziddiyyətlərinin ortaya çıxması Zaqafqaziya Seymini dağıtdı və mayın 25-də gürcü nümayəndələr, mayın 27-də Seymin Müsəlman Fraksiyası Seymdən ayrıldıqlarını elan etdilər. Zaqafqaziya Müsəlman Şurasının ayrıca iclasında isə Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinə qərar verildi. 1918-ci il mayın 27-də keçirilən həmin iclasda Azərbaycan Milli Şurasının Rəyasət Heyəti və sədri seçildi. M.Ə. Rəsulzadə Milli Şuranın sədri oldu. Mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi. Həmin iclasda iştirak edən Həsən bəy Ağayev (sədr), Mustafa Mahmudov (katib), Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsim bəy Usubbəyov, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybət Qulu Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacınski, Əli Əskər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər Ağa Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firidun bəy Köçərlinski, Camo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik-Yeqanov və Hacı Molla Səlim Axundzadə Azərbaycanın İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİNİ qəbul etdilər.

İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun-parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal Bəyannaməsində göstərilirdi ki, artıq Azərbaycan xalqı hakimiyyətə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması isə Xalq Cümhuriyyətidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi və vətəndaşlıq hüququ təmin edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Müəssislər Məclisi toplanmıca qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur”.

Azərbaycan Milli Şurası həmin iclasda, eyni zamanda, bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Müvəqqəti Hökumətinin tərkibini də təsdiq etdi. İlk Müvəqqəti Hökumət bu tərkibdə idi:

Fətəli xan Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri

Xosrov Paşa bəy Sultanov - Hərbi nazir

Məmməd Həsən Hacınski - Xarici işlər naziri

Nəsim bəy Usubbəyov - Maliyyə naziri və Xalq Maarif naziri

Xəlil bəy Xasməmmədov - Ədliyyə naziri

Məmməd Yusif Cəfərov - Ticarət və sənaye naziri

Əkbər Ağa Şeyxülislamov - Əkinçilik naziri və əmək naziri

Xudadat bəy Məlik-Aslanov - Yollar naziri və poçt-teleqraf naziri

Camo bəy Hacınski - Dövlət nəzarətçisi

Gənc Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə yaranmışdı. Bakıda hakimiyyəti S. Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik güruhu ələ keçirmişdi və Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımına başlanılmışdı. Çar generaları tərəfindən silahlandırılan erməni quldur dəstələri Şərqi Anadolunun və Qərbi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə divan tuturdu. Azərbaycan xalqı fiziki cəhətdən məhv edilmək təhlükəsi qarşısında idi. Neft Bakısını ələ keçirməyə çalışan xarici qüvvələr arasındakı rəqabət sona çatmaqda və bütün Cənubi Qafqaz üçün yeni təhlükə-bolşevik Rusiyasının təcavüzü təhlükəsi yaxınlaşmaqda idi. Azərbaycan xalqı öz tarixinin ağır yolayrıcında qalmışdı: ya Milli qurtuluş, ya da ki, məhv edilərək Cənubi Qafqazın etnik-siyasi xəritəsindən tamamilə silinib götürülmək. Azərbaycanı müstəqil dövlət elan edən Cümhuriyyət xadimləri məhz belə bir tarixi şəraitdə çaşqın vəziyyətə düşmüşdü və çıxış yolu tapa bilməyən xalqın önünə keçdilər.

1918-ci il iyunun 16-da Milli Şura və hökumət özünün fəaliyyət mərkəzini Gəncəyə köçürdü. Ölkədə yaranan real vəziyyəti nəzərə alan Azərbaycan Milli Şurası iyunun 17-də Gəncədə iki mühüm qərar qəbul etdi: öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı; bütün hakimiyyəti (həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyətini) Müəssislər Məclisi çağırılanadək F. Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılan yeni - ikinci Müvəqqəti hökumətə həvalə etdi. Azərbaycan Milli Şurası çətinliklə əldə olunan istiqlalın itirilməsindən ehtiyatlanaraq qısa müddət ərzində Müəssislər Məclisini çağırmağı nəzərdə tutmuşdu. O vaxta qədər isə F. Xoyski hökuməti hakimiyyəti öz əlində saxlamalı, heç kimə güzəştə getməməli idi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Parlamenti-Azərbaycan Milli Şurası özünün ilk addımlarını atmağa başladı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 27-dən iyunun 17-dək davam edən və cəmi 20 gün sürən ilk fəaliyyəti dövründə cəmi 7 iclası keçirildi və bu iclaslarda başlıca olaraq iki mühüm qərar qəbul edildi: birincisi - Azərbaycanın istiqlalı elan olundu və İstiqlal

Bəyannaməsi qəbul edildi; ikincisi - Gəncədə Fətəli xan Xoyski başda olmaqla ilk Azərbaycan hökuməti formalaşdı. AZƏRBAYCANIN BİR HİSSƏSİNDƏ-ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA RESPUBLİKA QURULUŞU YARADILDI.

Təcili olaraq müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğuna başlanıldı. Hökumət yaranan vəziyyətdən çıxmaq üçün ilk günlərdən qəti tədbirlərə əl atdı. İyunun 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu. İyunun 24-də qırmızı parça üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz təsvir olunan bayraq azad Azərbaycanın dövlət rəmzlərindən biri kimi qəbul edildi. İyunun 26-da Müsəlman hərbi korpusu ayrıca Azərbaycan Korpusuna çevrildi və müstəqil Azərbaycan ordusu yaradıldı. İyul ayının 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmaq barədə qərar qəbul olundu. Komissiya I Dünya müharibəsi dövründə bütün Cənubi Qafqaz ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımı, vəhşiliklərini və onların əmlakının talan olunması məsələlərini araşdırıb cinayətkarları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməli idi. Avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu. Avqustun 23-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vətəndaşlığı haqqında fərman verildi. Bütün bunlarla yanaşı, F.Xoyski hökumətinin başlıca vəzifəsi ölkənin bütün ərazisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətini bərqərar etmək, Bakını və onun ətraflarını Azərbaycan xalqının düşmənlərindən təmizləmək idi.

1918-ci il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan xalq könüllü dəstələrinin köməyi ilə Bakını düşmənlərdən azad etdi. Şəhər S. Şaumyanın bolşevik-daşnak rejimindən sonra hakimiyyəti ələ keçirmiş menşevik-daşnaklardan ibarət "Sentrokaspi diktaturası"ndan təmizləndi.

1918-ci il sentyabrın 17-də F. Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdü, Bakı paytaxt elan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət dairəsi genişləndi. Noyabrın 9-da isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqla əvəz olundu. İctimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruculuq işləri daha da genişləndirildi. Parlamentli respublika idarəçiliyinin hüquqi norma və qaydalarına sadıq qalan F. Xoyski hökuməti, eyni zamanda, Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq görməyə başladı.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-da M.Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycan Parlamentçiliyi tarixinin çox mühüm qərarları qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəvqəladə dərəcədə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti son dərəcə demokratik inkişaf yolu tutdu. 19 noyabr tarixli həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlər parlamentdə təmsil olunmalıdır. Azərbaycan Milli Şurası ölkə əhalisinin (2 mln. 750 min nəfər) hər 24 min nəfərinə 1 nəfər nümayəndə hesabı ilə 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Onlardan 80 nəfər müsəlmanları, 21 nəfər erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları və 1 nəfər yəhudiləri təmsil etməli idi. Sayları çox az olduğu üçün, parlament seçkilərində iştirak etmək hüquqları olmadığı halda, gürcülər və polyaklar da hərəsinə bir deputatla parlamentdə təmsil olunmalı idilər.

1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də H.Z. Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan Parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Bu, bütün Müsəlman Şərqi o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılan ilk parlament idi. Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun birinci müavini seçildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 ay yaşamasına baxmayaraq, çox mühüm qərarlar qəbul etdi. Cümhuriyyət Parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanun xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Milli universitetin açılması Cümhuriyyət xadimlərinin doğma xalq qarşısında çox mühüm tarixi xidməti idi. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, Cümhuriyyət ideyalarının yaşamasında və xalqımızın yenidən müstəqilliyə qovuşmasında Bakı Dövlət Universiteti misilsiz rol oynadı.

Təəssüf ki, XX əsrin əvvəlində yaranan müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin ömrü çox qısa oldu. Amma bu qısa yolda mühüm qərarlarla yadda qalan Milli Hökumətimiz bu gün də qədirbilən xalqımız tərəfindən anılır və dəyərləndirilir. Ulu öndər Heydər Əliyev hər zaman Milli Hökumətin yaratıcılarına xüsusi ehtiram göstərmiş və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin, irsinin öyrənilməsinə vacib sayıb.

Pərviz SADAYOĞLU